

А. Т. БРАЙЧЕВСЬКА

ПІВДЕННА МЕЖА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ДНІПРІ

(За матеріалами розкопок останніх років)

Ще на початку нинішнього століття В. І. Гошкевич відкрив на нижньому Дніпрі цілий ряд городищ елліністичного і римського часу. Частину їх він дослідив, причому археологічний матеріал виявився частково близьким до черняхівських пам'яток.

В 1951—1955 рр. у зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС Інститутом археології АН УРСР і почасті Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР були проведені на нижньому Дніпрі широкі дослідження пам'яток елліністичного і римського часу. Були виявлені і досліджені нові пам'ятки, а також проведені розкопки на городищах, відкритих В. І. Гошкевичем. Під час цих розкопок зустрічався в більшій чи меншій кількості матеріал черняхівського типу. Матеріал, аналогічний черняхівському, виявлено в останні роки на нижньому Інгульці, на північному узбережжі Чорного моря і навіть в Криму.

У зв'язку з цими новими відкриттями постало питання, як далеко на південь, зокрема по течії Дніпра, поширена черняхівська культура, що займає в основному більш північну, лісостепову смугу Східної Європи, і чи можна віднести до черняхівських пам'ятки перших століть н. е. крайнього півдня Української РСР.

Питання про південну межу черняхівської культури набуває особливої ваги, оскільки його нерідко торкаються в дискусії про етнічну приналежність населення, яке залишило черняхівські пам'ятки. Наявність певної кількості черняхівського матеріалу на крайньому півдні Української РСР приводиться часом як доказ того, що черняхівська культура належала не тільки лісостеповому населенню, яке може бути пов'язане з слов'янами, а й неслов'янському причорноморському населенню. З цього роблять висновок, що носіями черняхівської культури були нібито різні етнічні групи населення.

Так, в книзі О. Л. Монгайта¹ читаємо: «...під назвою черняхівської культури археологи поки об'єднують пам'ятки, що належать не тільки слов'янам, а й іншим племенам (мабуть, сарматам, фракійцям і т. д.), і поки не мають точних даних для визначення власне слов'янських пам'яток черняхівської культури». Аналогічний погляд знаходимо і в статті Ю. В. Кухаренка, присвяченій розкопкам поселення і могильника біля с. Привільне: «Як приклад можна навести міцно укорінний вж.: погляд на придніпровські поля поховань як на пам'ятки виключно слов'янські. Для багатьох наявність на поселенні або в похованні сіро-

¹ А. Л. Монгайт, Археология в СССР, М., 1955, стор. 314.

лощених гончарських посудин т. зв. черняхівського типу є своєрідним паспортом їх слов'янської приналежності. Проте такі посудини в той час мали надзвичайно велике поширення і побутували у різних племен і народів. При уважному ж вивченні всіх елементів культури населення, яке залишило нам поля поховань, можна виділити цілий ряд окремих груп пам'яток, в тій або іншій мірі відмінних одна від одної і, видимо, таких, що належали різним племенам»¹.

Такі або подібні погляди часто висловлюються й іншими археологами.

Нам здається, що питання про поширення черняхівських пам'яток на півдні дещо заплутане. Незважаючи на те що зібрано вже значний археологічний матеріал, ще не зроблено висновків відносно того, як далеко на південь сягає черняхівська культура.

Питання про південну межу черняхівської культури пов'язане ще з одним важливим питанням — про слов'янську колонізацію Північного Причорномор'я. Деякі автори на підставі знахідок матеріалу, аналогічного черняхівському, твердять про заселення слов'янами Північного Причорномор'я вже на початку I тис. н. е.

Все це змушує дуже уважно поставитись до з'ясування південної межі черняхівської культури.

* * *

*

Основною територією поширення черняхівської культури є смуга Лісостепу, південна межа якої по Дніпру проходить в районі Кременчука. Проте по течії Дніпра черняхівські пам'ятки опускаються і далі на південь, займаючи північну частину степової смуги.

Відрізок Дніпра між Кременчуком і Дніпропетровськом досліджений дуже слабо. Тут відомо лише два пункти з випадковими знахідками (Переволочна², Старий Орлик³).

Узбережжя озера ім. Леніна, що являє собою відрізок Дніпра між Дніпропетровськом і Запоріжжям (стара назва «Дніпровське Надпоріжжя») густо насичене пам'ятками черняхівського типу (див. карту). Початок їх дослідження був покладений ще під час робіт Дніпробудівської експедиції 1927—1933 рр.⁴. В довоєнні і післявоєнні роки було продовжено їх дослідження. Всього відомо тут 15 пунктів з черняхівськими пам'ятками (Привільне, Ново-Олександрівка, Федорівка, Башмачка, Микольське, Волоське, Лоцмано-Кам'янка та ін.). В числі її 9 поселень, 4 могильники і 4 пункти з випадковими знахідками⁵.

Ю. В. Кухаренко, вивчаючи матеріали поселення і могильника біля с. Привільне, прийшов у вказаній статті до висновку, що надпорізькі «поля поховань» являють собою особливу групу, яка значно відрізняється від більш північних пам'яток полів поховань Середнього Північного Причорномор'я. Положення області Надпоріжжя досить далеко на південь в степовій смузі, сприяє виникненню уявлення про відмінні риси пам'яток, оскільки окраїнні території звичайно в більшій мірі зазнавали чужих культурних впливів, ніж центральні. Проте вивчення матеріалів

¹ Ю. В. Кухаренко, Поселение и могильник полей погребений в с. Привольном, СА, XXII, стор. 125.

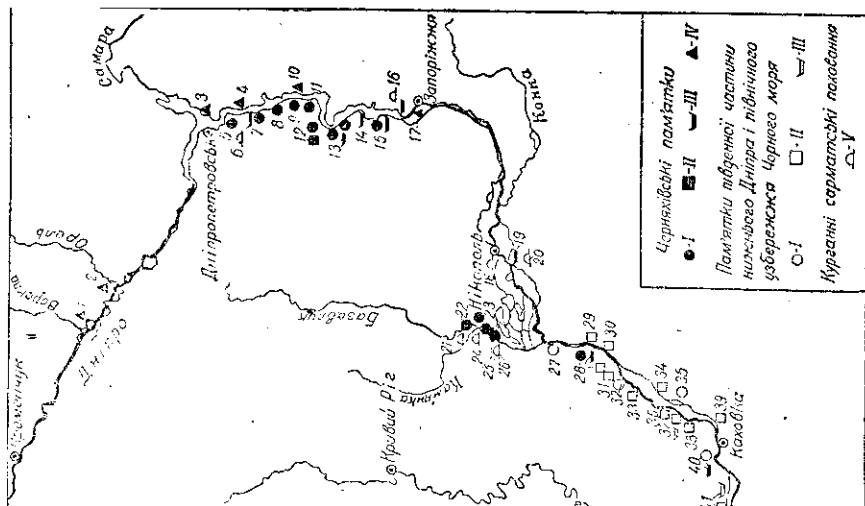
² Матеріали наукового архіву Інституту археології АН УРСР.

³ Коротке звітлення ВУАК за 1925 р., К., 1926, стор. 85.

⁴ Хроніка археології та мистецтва, ч. I, К., 1930, стор. 17—18.

⁵ Матеріали польових досліджень цих пам'яток, що зберігаються в науковому архіві Інституту археології АН УРСР, опубліковані лише частково: Ю. В. Кухаренко, Поселение и могильник полей погребений в с. Привольном, СА, XXII; А. Т. Брачевська, Поселення черняхівського типу в с. Микольському на Дніпрі, АП, т. 1955. Речові знахідки знаходяться у фондах Інституту археології АН УРСР, Київському та Дніпропетровському історичних музеях.

1 — с. Переволочна, Кашеївський район, Полтавська область; 2 — с. Старий Орлик, той же район; 3 — с-ще Стара Огрінь, Дніпропетровський район; 4 — хут. Перше Травня, Кіровоградський район, Полтавська область; 5 — смт. Лоцзяно-Кам'янка, Дніпропетровський район; 6 — хут. Рахівка, той же район; 7 — с. Волоське, той же район; 8 — хут. Майорка, той же район; 9 — с. Миколаське на Дніпрі, Солонянський район, Дніпропетровська область; 10 — хут. Запоріжеч, Сивелинський район, Дніпропетровська область; 11 — с. Вітськове, Солонянський район, Дніпропетровська область; 12 — с. Башмачка, той же район; 13 — с. Федорівка, Верхньохортицький район, Запорізька область; 14 — с. Ново-Олександрівка, той же район; 15 — с. Привільне, той же район; 16 — м. Запоріжжя; 17 — о-в Хортиця; 18 — хут. Нікополь; 19 — смт. Кам'янка-Дніпровська — районцентр Запорізької області; 20 — хут. Харчовик, Кам'янсько-Дніпровський район, Запорізька область; 21 — с. Усть-Кам'янка, Апостолівський район, Дніпропетровська область; 22 — с. Олександрівка, Нікопольський район, Дніпропетровська область; 23 — с. Перевізки Хутори, той же район; 24 — с. Грушівка, Апостолівський район, Дніпропетровська область; 25 — с. Кут, той же район; 26 — с. Мар'яне, той же район; 27 — с. Золота Балка, Ново-Воронцовський район, Херсонська область; 28 — с. Гагарівка, той же район; 29 — с. Мала Лепетиха, Великолелетський район, Херсонська область; 30 — с. Велика Лепетиха — районцентр Херсонської області; 31 — с. Ганнівка, Ново-Воронцовський район, Херсонська область; 32 — с. Дуліани, той же район; 33 — с. Саблукивка, Бердянський район, Херсонська область; 34 — с. Горностаївка — районцентр Херсонської області; 35 — с. Катри, Горностаївський район, Херсонська область; 36 — с. Республіканець, Бердянський район, Херсонська область; 37 — с-ще винародгоспу «Червоний Маяк», той же район; 38 — с. Вербівка, той же район; 39 — с. Любимівка, Каховський район, Херсонська область; 40 — м. Берислав — районцентр Херсонської області; 41 — с. Козацьке, Бериславський район, Херсонська область; 42 — с. Полятивка, Херсонський район; 43 — с. Дар'ївка, той же район; 44 — с. Білозерка — районцентр Херсонської області; 45 — с. Роксандрівка, Снігурівський район, Миколаївська область; 46 — с. Іллаганівка, той же район; 47 — хут. Ново-Кондакове, той же район; 48 — хут. Івано-Келіне, той же район; 49 — с. Афанасівка, той же район; 50 — с. Снігурівка — районцентр Миколаївської області; 51 — с. Василівка, Снігурівський район; 52 — с. Євгенівка, той же район; 53 — с-ще Радсад, Варшавський район, Миколаївська область; 54 — с. Козарка, Очаківський район, Миколаївська область; 55 — с. Діпроцьке, той же район; 56 — хут. Пітухівка, той же район; 57 — с. Дмитрівка, Тилігуло-Бердянський район, Миколаївська область; 58 — с. Липчани, той же район; 59 — с. Вікторівка, той же район; 60 — с. Кобилеве, той же район; 61 — хут. Кошари, Комінтернівський район; Одеська область; 62 — с. Ранжеве, той же район; 63 — хут. Капустине, Тилігуло-Бердянський район, Миколаївська область; 64 — с. Анастолівка, той же район; 65 — хут. Атаманка, той же район; 65 — с. Гашине, той же район.

Карта поширення археологічних пам'яток перших століть н. с. в Нижньому Подніпрров'ї.

Надпоріжжя переконує в тому, що нічим істотним пам'ятки цієї області не відрізняються від інших черняхівських пам'яток.

Черняхівські поселення Надпоріжжя звичайно неукріплені¹. Вони розташовані на пологих схилах берега Дніпра, часто на краю другої надзаплавної тераси, недалеко від води. Про типи жител ми можемо судити на підставі розкопок в Микольському (1940, 1941 і 1950 рр.) і в Привільному (1929 р.). В першому пункті відкрито 7 жител, в другому — 2. Всі житла були частково заглиблені в землю. В Микольському відкрито майже наземні житла, заглиблені лише на 15 см від давньої поверхні, і більш глибокі. Найбільш глибокі житла були в Привільному — вони були заглиблені від 70 см до 2 м. Житла ці були влаштовані на схилі, цим, очевидно, і пояснюється значна заглибленість їх частин, протилежних річці. Більшість жител мала прямокутну форму, але деякі мали округлу форму, що наближалась до овальної.

В багатьох житлах виявлено ямки від дерев'яних стовпів і грудки глиняної обмазки з відбитками жердин і пруття. Це свідчить про те, що стіни будівель споруджувались на дерев'яному каркасі, обмазаному зверху шаром глини. В житлах зустрічались залишки вогнищ або печей з глиняним черенем. Одна піч була кам'яною. В Микольському виявлено літні печі, розташовані поза житлами. Там же відкрито десяток господарських ям, частина з яких знаходилась в житлах. Деякі житла мали вихід, часом у вигляді східців (Микольське).

Наведені особливості надпорізьких поселень мають аналогії в черняхівських пам'ятках лісостепової смуги. Характерним є розташування поселень на пологих схилах, недалеко від води. Типовим черняхівським житлом вважається наземна будівля. Але на черняхівських поселеннях відомі і житла, частково заглиблені в землю. Такого типу житла відкрито в Луці-Врублівецькій², Жуківцях³, Кантемирівці⁴, Єрківцях⁵. Відома також і двояка форма жител — прямокутна (до названих пунктів слід додати такі пункти, як Неслухів⁶, Вікниці Великі⁷, Костянець⁸, Ягнятин⁹) і овальна (Жуківці). Спорудження стін на дерев'яному каркасі, обмазаному зверху глиною, є характерною рисою поселень черняхівської культури. В житлах черняхівських поселень смуги Лісостепу можна зустріти і відкриті вогнища (Лука-Вру-

¹ Деяким винятком в цьому відношенні є поселення в с. Башмачка, що мало укріплену частину у вигляді невеличкого городища з залишками кам'яної огорожі і невеликого рову з напільної сторони. Шурфування укріпленої частини поселення показало, що вона була майже зовсім незаселена — лише з напільної сторони були виявлені незначні залишки якоїсь споруди. Можна думати тому, що основна маса населення жила в неукріпленій частині поселення.

² М. А. Тиханова, Раскопки поселения первых веков н. э. в Луке-Врублевской (Днестр), КСИИМК, в. XXVII; і її ж, Поселение культуры полів погребенний в Луке-Врублевской, Хмельницкой области, КСИА, в. 4, 1955; Е. О. Симанович, Про культуру полів поховань на Поділлі (в зв'язку з розкопками в с. Луці-Врублівецькій), Археологія, т. V, 1951, стор. 107.

³ Є. В. Махно, Поселення культури «полів поховань» на північно-західному Правобережжі, АП, т. I, 1949, стор. 157.

⁴ Є. В. Махно, Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань, АП, т. III, 1952, стор. 234.

⁵ В. М. Даниленко, А. Д. Столяр, Перяславська маршрутна експедиція, АП, т. III, стор. 228.

⁶ М. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР, Археологія, т. II, 1948, стор. 110; його ж, Звіт про дослідження селища періоду «полів поховань» в Неслухові в 1946 р., АП, т. I, стор. 193.

⁷ М. Смішко, Селище доби полів поховань у Вікнихах Великих, Археологія, т. I, 1947, стор. 115.

⁸ М. Ю. Смішко, Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р., АП, т. III, стор. 379.

⁹ Є. В. Махно, Ягнятинська археологічна експедиція, АП, т. III, стор. 155.

блівецька, Неслухів, Вікнини Великі, Жуківці, Ягнятин) і печі (Жуківці, Ягнятин, Неслухів, Костянець, Єрківці), зокрема печі-кам'янки (Лука-Врублівецька). Відомо печі поза житлами на відкритому повітрі (Неслухів, Лука-Врублівецька, Єрківці), а також господарські ями — льохи, зокрема під підлогою житла (Неслухів). Зустрічається вхід у вигляді східців (Лука-Врублівецька).

Черняхівські могильники досліджені в Надпоріжжі біля сіл Привільне, Ново-Олександрівка, Федорівка, Волоське. Всього розкопано близько чотирьох десятків безкурганних поховань, трупоспалень і трупопокладень. Трупоспалення залягали на глибині 0,30—1 м. Залишки спалених разом з інвентарем зсипали або просто на землю в купку, або в урну. Зверху кальциновані кістки або урна прикривались перевернутою посудиною або уламками посудин. Трупопокладення залягали глибше — на глибині понад 1 м. Кістки лежали в ямі, головою найчастіше на північ, з невеликими відхиленнями на захід або на схід, на спині, майже завжди у витягнутому положенні. Склад інвентаря і при спаленні і при похованні був однаковий: глиняний посуд, пряслиця, залізні ножі і шила, бронзові фібули і пряжки, кістяні гребінці, намісто. Зустрічаються і безінвентарні поховання.

Названі риси поховального обряду взагалі характерні для черняхівських могильників смуги Лісостепу — Черняхівського¹, Маслівського², Дідівщини³, Кантемирівки⁴, Переяслав-Хмельницького⁵, Лохвицького⁶.

Характерний також і весь речовий матеріал надпорізьких пам'яток. Кераміка — сіроглиняна, кружальна і ліпна. Частина її має шорстку поверхню (кухонний посуд), частина — лощену. Основні форми — округлобрі горщики, біконічні миски, одноручні і дворучні глеки, напівсферичні кубки. Деякі посудини, насамперед миски і глеки, мають кільцеву ніжку. Орнамент зустрічається у вигляді рельєфного валика, борозенок, пролощених і пунктирних ліній, косих канелюр або овальних зрізів. Із числа інших знахідок можна назвати глиняні біконічні пряслиця, кам'яні точильні бруски і зернотерки, кістяні гребінці з дуговидною спинкою, залізні ножі з трикутним лезом, поясні овальні і прямокутні пряжки, бронзові арбалетні трьохчастинні фібули та ін.

Знахідки зерен злаків, залізного нарального (Волоське), зернотерок, великої кількості кісток домашніх тварин, а також гончарського горна (Микольське) свідчать про землеробсько-скотарський господарський уклад з розвинутим ремеслом. Кількість імпортованих речей з півдня невелика. Це нечисленні уламки амфор і поодинокі знахідки уламків скляних або червонолакових посудин, а також знахідки римських монет.

Істотних відмінностей між лісостеповими черняхівськими і надпорізькими пам'ятками простежити не вдається. Ю. В. Кухаренко вважає своєрідними особливостями надпорізьких пам'яток: двокамерні землянки з кам'яними і глинобитними печами, північну орієнтацію кістяків, знахідки залізних відрецевидних підвісок і ліпних посудин з навмисне ошершавленою поверхнею. Всі ці особливості можна зустрінути і в черняхівських пам'ятках Лісостепу, за винятком однієї. Не знаходимо аналогій лише для будови жител в Привільному, які скла-

¹ В. В. Хвойка. Поля погребеній в Среднем Приднепровье, ЗРАО, т. XII, новая серия, в. 1-2, 1901.

² Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

³ Там же.

⁴ С. В. Махно, Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань, АП, т. III, 1952.

⁵ В. К. Гончаров, Могильник культури полів погребеній у г. Переяслава-Хмельницького, КСИД, в. 4, 1955.

⁶ Розкопки Д. Т. Березовця, 1955 р.

далися з двох самостійних камер, сполучених вузьким проходом. Однак повністю розкопано тут було лише одне житло, до того ж техніка розкопок в Привільному в 1929 р. була дуже низькою. Із 7 жител Микольського жодне не мало подібної будови. Тому, нам здається, було б передчасним вважати такий тип житла характерним для Надпоріжжя.

Звернемось до найбільш південної частини течії Дніпра — області Нижнього Подніпров'я, південніше колишніх порогів. Тут ми знаходимо різного типу археологічні пам'ятки, що свідчать про складний етнічний склад населення на цій території.

На нижньому Дніпрі відомо в невеликій кількості типові черняхівські пам'ятки. Розташовані вони майже всі в північній частині нижнього Дніпра, в районі Нікополя. Це могильник біля с. Кам'янка-Дніпровська, поселення біля сіл Кут і Грушівка, поселення і могильник біля вівчарні радгоспу Придніпровського біля с. Гаврилівка, досліджені Е. О. Симоновичем¹. Два пункти (Олександрівка, Перевізькі Хутори) відомі за підйомним матеріалом².

Досліджені поселення розташовані на пологих схилах берега протоків Дніпра. На поселеннях виявлено житла — наземні і одне напівземлянкове. В усіх випадках виявлено ямки від стовпів. Судячи з наявності цих ямок і знахідок глиняної обмазки, житла споруджували на дерев'яному каркасі і обмазували зверху шаром глини. Будови мали здебільшого прямокутну, а часом і злегка закруглену форму. В них зустрічались вогнища з глиняним черенем, поруч з житлами — господарські ями.

На двох досліджених могильниках (Кам'янка-Дніпровська і Гаврилівка) виявлено двоякий обряд поховань. Трупоспалення знаходились на глибині до 1 м. Останки спалених зсипали в урну або просто на землю на купку і часто прикривали зверху посудиною або її уламками. Іноді вдавалось простежити контури невеликих ямок, в яких знаходились поховання. Трупопокладення знаходились на глибині понад 1 м і навіть 2 м, в прямокутних або овальних ямах, часом з приступками; кістяки лежали на спині, переважно у витягнутому положенні, головою на північ або захід, з відхиленнями. Інвентар поховань: глиняний посуд, бронзові фібули і пряжки, залізні ножі, кістяні гребінці, намисто. Нерідко зустрічались безінвентарні поховання.

Характер речових знахідок з поселень і могильників в районі Нікополя також типово черняхівський: кружальний (шорсткий і лощений) і ліпний посуд — круглободі горщики, біконічні, іноді триручні, миски, одноручні і дворучні глеки, кубки, орнаментовані рельєфними валиками, пролощеними лініями, овальними зрізами і канелюрами на бочку; арбалетні фібули з підв'язною ніжкою; овальні поясні пряжки; кістяні гребінці з дуговидною спинкою і т. д.

Землеробсько-скотарське господарство населення характеризують відбитки соломи на глиняній обмазці, знахідки жорен, піфосовидних посудин (так званих зерновиків) і кісток свійських тварин. Звертає на себе увагу трохи більша кількість привізної амфорної кераміки, порівнюючи з північним черняхівським матеріалом, що легко можна пояснити більшою територіальною близькістю до античних центрів.

Всі основні особливості матеріальної культури названих пам'яток повністю аналогічні особливостям черняхівських пам'яток на північних територіях.

Південну частину нижнього Дніпра займає інша археологічна куль-

¹ Э. А. Симонович, Памятники черняховской культуры степного Поднепровья, СА, XXIV.

² Згідно з інформацією Є. В. Махно.

тура, що відрізняється від черняхівської. Тип поселень представлений тут головним чином невеликими укріпленими городками — так званими городищами низового Дніпра, відкритими у свій час В. І. Гошкевичем і частково дослідженими ним і експедиціями останніх років¹. Це: Мала Лепетиха, Велика Лепетиха, Гаврилівка, Ганнівка (кол. хут. Яковлевих), Саблуківка, Республіканець (кол. Консулівка), Горностаївка, «Червоний Маяк» (кол. Бізюків монастир), Вербівка (кол. Старошведське), Любимівка, Козацьке, Понятівка. Всі городища укріплені кам'яними стінами, а часом і земляними спорудами (рів, вал). Городища густо забудовані кам'яними спорудами. При розкопках звичайно знаходять кам'яні фундаменти будівель, часом багатокамерних. Печі в цих житлах споруджували з каменю і глини, виявлено також печі, виліплені з глини у вигляді жаровень.

Зазначені укріплені пункти були споруджені в елліністичну епоху, але продовжували існувати і в перші століття н. е. На них звичайно знаходять римську червонолакову кераміку, вузькогорлі жолобчасті римські амфори, відомо знахідки двопластинчастих фібул, скляних римських кубків, орнаментованих прошліфованими овалами або накладним емальовим орнаментом. Все це матеріал, який зустрічається в черняхівських пам'ятках і, отже, синхронний їм.

На нижньому Дніпрі було відкрито також декілька поселень (Золота Балка, Берислав, Дудчани²), дуже близьких збудованим на них матеріалом до вказаних городищ. Перший пункт датується елліністичним і римським часом, другий — римським, третій — пізньоримським. На цих поселеннях було розкопано кам'яні будівлі, розташовані густо, що характерно для поселень міського типу, площа яких обмежена оборонними стінами. На деяких поселеннях (наприклад, Золота Балка) виявлено залишки кам'яних оборонних стін. Таким чином, цілком імовірно, що ці пам'ятки є залишками таких самих укріплених городків, як і відкриті Гошкевичем городища. Вони лише гірше збереглися і розташовані нижче по схилу.

Речовий матеріал, в першу чергу кераміка, і поселень і городищ повністю ідентичний, в той же час він відрізняється від черняхівського. В керамічному матеріалі значний процент становить привізний античний посуд: амфори, посудини, покриті лаком поганої якості — червоним, сірим, бурим. Знаходять тут також і велику кількість місцевого ліпного посуду. Трапляється і сіроглиняний кружальний посуд типу черняхівського, але порівняно в невеликій кількості. Як приклад, можна навести результати підрахунку керамічного матеріалу Бериславського поселення, зробленого Є. В. Махно: 45% керамічних залишків становив ліпний посуд, аналогічний пізньоскіфським і сарматським матеріалам, приблизно стільки ж знайдено амфорної кераміки римського часу і лише близько 10% становила типова черняхівська кераміка.

Серед кераміки нижньодніпровських городищ і поселень часто трапляються форми, не характерні для черняхівських пам'яток: в числі кераміки античного типу — блюда, чашки, світильники, бальзамарії; серед місцевого ліпного посуду — конічні площки, грубі горщики, орнаментовані насічками або пальцевими заціпами; зустрічається орнамент

¹ В. І. Гошкевич, Древние городища по берегам низового Днепра, ИАК, в. 47; Л. Д. Дмитров, Раскопки Любимовского городища, В. П. Петров, Раскопки на Гавриловском и Знаменском городищах, Н. Н. Погребова, Работы скифской степной экспедиции на нижнем Днепре, усі три статті в КСИА, в. 4, 1955.

² А. В. Добровольский, Золотобалковское поселение, и Е. В. Махно, Раскопки Бериславского поселения и могильника в 1952—1953 гг., КСИА, в. 4, 1955; М. И. Вязьмитина и А. И. Фурманская, Раскопки поселения у с. Золотая Балка в 1953 и 1954 гг., и А. Т. Брайчевская, Раскопки в с. Дудчаны в 1954 г., КСИА, в. 5, 1955.

у вигляді вигнутих рельєфних або врізаних ліній; характерними керамічними виробами є так звані коники і курильниці.

Знахідки привізних античних речей, а також кісток тварин на нижньодніпровських городищах і поселеннях, численніші, ніж в черняхівських пам'ятках, вказують на більшу роль в господарстві нижньодніпровського населення скотарства і торгівлі.

Місцевий поховальний обряд також відрізняється від черняхівського. Як приклад, можна вказати могильник біля Козацького, який розкопував М. Еберт¹ в 1912 р. Із 16 розкопаних безкурганних поховань 6 було у вигляді ґрунтових ям, часом з приступками, 5 підбійних і 5 катакомбних. Інвентар поховань в цілому також не є типово черняхівським. В числі 15 цілих глиняних посудин були: одна амфора, два бальзамарії, 6 червонолакових посудин (глики, чашки, миска), посудина сарматського типу і тільки три сіроглиняні кружальні типу черняхівських. Серед інших виробів ми знаходимо, з одного боку, речі, відомі за черняхівськими пам'ятками (арбалетні фібули, овальні поясні пряжки, кістяні гребінці), і, з другого — речі, не характерні для черняхівських комплексів (бронзові дзеркала сарматського типу, золоті бляшки, підвіска з інкрустацією). Датуються могильник такими речами, як вузькогорла римська жолобчаста амфора, скляний кубок, орнаментований прошліфованими овалами, також римського походження, арбалетні тричастинні фібули з підв'язною ніжкою, часом ромбічною. Все це матеріал III або III—IV ст. н. е. Аналогічний інвентар виявлено в похованнях біля Червоно-Маяцького городища (кол. Бізюків монастир)². Поряд з речами, які зустрічаються в черняхівських пам'ятках (тричастинні арбалетні і двопластинчасті фібули, кістяний гребінець), і привізними речами (римський кубок, прикрашений накладним емалевим орнаментом, червонолакові посудини), знаходимо матеріал, не характерний для черняхівських пам'яток (червоноглиняні чашки, ліпні конічні площки і горщики, сарматські дзеркала). На жаль, лишився невідомий обряд поховань через те, що останні були виявлені випадково при земляних роботах. Відомо тільки, що це були безкурганні трупопокладення.

Обряд поховань, виявлений в Козацькому, існував у населення Північного Причорномор'я і в попередню епоху. Такі самі три типи поховань (ямні, підбійні, катакомбні) були виявлені М. Ебертом біля хут. Пітухівка і Аджіголь (тепер с. Солончаки) на могильниках другої половини I тис. до н. е.³ Н. М. Погребовою біля Гаврилівки було розкопано катакомбне поховання II—I ст. до н. е. Поховання, відкриті біля Золотобалківського поселення, II ст. до н. е. — I ст. н. е., також були безкурганні, катакомбні (13) або ямні (5)⁴. Отже, характерним для нижньодніпровського населення типом поховань були безкурганні трупопокладення: могили влаштовували у вигляді звичайних ям, ям з підбоям і катакомб.

Таким чином, пам'ятки південної частини нижнього Дніпра і типом поселень, і влаштуванням жител, і обрядом поховань, і речовим комплексом відмінні від черняхівських і належать до іншої археологічної культури.

Аналогічні поселення і городища перших століть н. е. з кам'яними будівлями і часом із залишками кам'яних стін відомі також на нижньому Інгульці (Снігурівка, Василівка, Афанасіївка, Дар'ївка, Ново-Конда-

¹ M. Ebert, Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolajewka» am Dnjepr, Gouv. Cherson, Praehistorische Zeitschrift, V. V, N. 1-2, 1913.

² В. И. Гошкевич, Древние городища по берегам низового Днестра, ИАК, в. 47.

³ M. Ebert, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson, II Teil, Praehistorische Zeitschrift, V. V, 1913, N. 1-2.

⁴ А. В. Добровольский, Золотобалковское поселение, КСИА, в. 4, 1955.

кове, Євгенівка та ін.)¹ та на периферії Ольвії (Козирка, Радсад, Дніпровське, Вікторівка, Лимани, Дмитрівка, Коблеве, Капустине та ін.)². До цього ж типу належить Киселівське поселення поблизу Одеси³. Обряд поховання населення, яке мешкало в зазначених пунктах, судячи з невеликих за масштабами розкопок, також не був типовим для черняхівської культури (наприклад, на могильнику біля городища в Козирці відкрито поховання в дерев'яних трунах з інвентарем сарматського типу, а на самому городищі — дитячі поховання в амфорах та глеках).

Отже, на підставі археологічного матеріалу, південну межу черняхівської культури на нижньому Дніпрі можна провести трохи південніше Нікополя. Пам'ятки в районі Нікополя, що мають всі характерні риси черняхівської культури, очевидно, належали тому самому населенню, яке залишило черняхівські пам'ятки в Надпоріжжі і смузі Лісостепу, і немає ніяких підстав приписувати їх якомусь іншому населенню. Особливістю Нікопольських поселень є їх невеликі розміри. Якщо черняхівські поселення Лісостепу і навіть Надпоріжжя досягають часто 1—2 км в довжину і складаються з кількох рядів будівель, то Нікопольські поселення сягають в довжину лише на 80, 150, 350 м, в ширину на 25—40 м і мають один ряд будівель. Тут жило, мабуть, небагато людей і не дуже довго. Можна погодитись з Е. О. Симоновичем, що Нікопольські поселення були залишені групою населення, яке пересунулося з півночі, можливо з району Дніпровських порогів⁴. Ці пам'ятки, нам здається, можна пов'язати з слов'янськими племенами.

Пам'ятки південної частини нижнього Дніпра, які належали іншій археологічній культурі, були залишені місцевими осілими землеробськими племенами, найімовірніше нащадками однієї з груп скіфського населення, сильно еллінізованого⁵. Багато з особливостей матеріальної культури цих пам'яток склалось тут, на місці, в більш ранню, скіфську епоху. В культурі цих пам'яток знаходимо багато спільного з культурою північнопричорноморських античних центрів (кам'яне будівництво, обряд поховання), що свідчить про тісний зв'язок цього населення з північнопричорноморськими містами, а також риси, властиві сарматським пам'яткам.

На нижньому Дніпрі відомо і третю групу пам'яток — курганні могильники і окремі поховання кочових сарматських племен (Усть-Кам'янка, Мар'янське, Грушівка та ін.), обряд поховань і речовий матеріал яких споріднений з сарматськими похованнями Дону, Кубані, Поволжя і Уралу⁶. Проте, на відміну від черняхівських пам'яток, з одного боку, і городищ і поселень нижнього Дніпра, Інгульця та північного узбережжя Чорного моря — з другого, сарматські поховання не можна виділити в особливу територіальну групу — вони зустрічаються і на нижньому Дніпрі, і північніше, в Надпоріжжі, в смузі Лісостепу.

¹ А. В. Добровольський, Землеробське поселення перших століть н. е. на р. Інгульці, Археологія, т. III, 1950; Л. М. Славін, Раскопки поселений первых веков н. э. на Ингульце в 1952 г., ҚСИА, в. 4, 1955.

² Л. М. Славін, Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників ольвійського оточення у 1949—1950 рр., АП, т. V, 1955.

³ К. А. Расвский, Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепра—Днестра в I тысячелетии н. э., СА, XXIII.

⁴ Э. А. Симонович, Памятники черняховской культуры степного Поднепровья, СА, XXIV, стор. 315.

⁵ В літературі існує думка про приналежність нижньодніпровських городищ скіфам, див. К. Ф. Смирнов, Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии, зб. «Вопросы скифо-сарматской археологии», М., 1952, стор. 218.

⁶ М. И. Вязьмитина, Раскопки сарматских могильников на юге УССР, ҚСИА, в. 4, 1955; М. И. Вязьмитина, Вивчення сарматів на території Української РСР, Археологія, т. VIII, 1953; К. Ф. Смирнов, ук. твір.

Археологічні матеріали нижнього Дніпра не дають, таким чином, підстав вважати, що черняхівська культура поширювалась на декілька етнічних груп населення. На нижньому Дніпрі дійсно існувало декілька таких етнічних груп, але вони пов'язані з різними археологічними культурами. Отже, нам здається неправильним поширений тепер серед археологів погляд на черняхівські пам'ятки як на багатоетнічну культуру.

З питанням про південну межу черняхівської культури тісно пов'язане порушене деякими авторами питання про слов'янську колонізацію Північного Причорномор'я, основане на знахідках на півдні археологічного матеріалу черняхівського типу¹. Проникання слов'ян в Північне Причорномор'я, очевидно, мало місце. Про можливість його свідчать насамперед писані джерела VI—VII ст. н. е., з яких дізнаємось про колонізацію антами в VI ст. Балканського півострова, про морські походи слов'ян, а також про те, що слов'янські племена і в більш ранній період, в перші століття н. е., не стояли осторонь у війнах і пересуваннях племен на кордонах Римської імперії і в Північному Причорномор'ї (наприклад, війни антів з готами)².

Наявність черняхівських пам'яток в Надпоріжжі і в районі Нікополя показує, що просування лісостепового населення в Степ дійсно мало місце.

Але до цього питання треба підходити обережно, не зараховуючи до групи черняхівських, чи слов'янських, пам'ятки, які не є такими. Деякі дослідники перебільшують розміри слов'янської колонізації Північного Причорномор'я, вважаючи майже всі пам'ятки перших століть н. е. північного узбережжя Чорного моря і Криму черняхівськими, чи слов'янськими³.

На всіх поселеннях, городищах і могильниках перших століть н. е. Північного Причорномор'я звичайно знаходять більшу або меншу кількість сіроглиняної кружальної кераміки. Але цього факту ще недосить для того, щоб розглядати ці пам'ятки як черняхівські. В ольвійських гончарських печах римського часу також випалювали сіроглиняний посуд, близький до черняхівського, але, до речі сказати, не повністю тотожній йому. Разом з тим, сіроглиняна кружальна кераміка була лише одним із видів керамічної продукції Ольвії римського часу. Значна маса північно-причорноморської кухонної кераміки цього часу відрізняється від черняхівської.

Тому при визначенні приналежності пам'ятки до тієї або іншої археологічної культури слід звертати увагу на весь керамічний комплекс в цілому, а також враховувати і тип поселень, і характер домобудівництва, і поховальний обряд.

Виходячи з цього, поселення і городища південної частини нижнього Дніпра, нижнього Інгульця, периферії Ольвії, а також кримські могильники не можна розглядати як черняхівські, або слов'янські. Можна говорити лише про окремі елементи культури, споріднені з черняхівською. Ці споріднені риси в культурі могли виникнути в результаті торговельних і культурних зв'язків причорноморських поселень з лісостеповим населенням. З другого боку, можна допустити проникнення окремих переселенців

¹ А. П. Смирнов, К вопросу о славянах в Крыму, ВДИ, 1953, № 3; Л. М. Славин, Раскопки поселений первых веков н. э. на Ингульце в 1952 г., КСИА, в. 4, 1955; Л. М. Славин, Археологические исследования городищ, поселений та могильников ольвийского оточення у 1949—1950 рр., АП, т. V, 1955, стор. 146; Е. В. Веймарн, С. Ф. Стржеleckий, К вопросу о славянах в Крыму, ВИ, 1952, № 4; К. А. Раевский, Наземные сооружения земледельцев междуречья Днестра—Днепра в I тысячелетии н. э., СА, XXIII.

² А. В. Мишулин, Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э., ВДИ, 1941, № 1.

³ А. П. Смирнов, К вопросу о славянах в Крыму, ВДИ, 1953, № 3; К. А. Раевский, Наземные сооружения земледельцев междуречья Днестра—Днепра в I тысячелетии н. э., СА, XXIII; Л. М. Славин, Раскопки поселений первых веков н. э. на Ингульце в 1952 г., КСИА, в. 4, 1955.

з півночі, які вносили свої елементи в культуру місцевого населення. Так, наприклад, біля Бериславського поселення (нижнє Дніпро) було виявлено три черняхівські поховання у вигляді трупоспалення, на поселенні у Вікторівці (периферія Ольвії), крім звичайних кам'яних будівель, виявлено і дві напівземлянкові споруди, на деяких кримських могильниках зустрічаються трупоспалення. У цих випадках є більше підстав припускати наявність вихідців із слов'янського середовища.

Очевидно, слід визнати, що населення на городищах і поселеннях північного узбережжя Чорного моря було змішаним. Однак основну його масу становило, мабуть, місцеве осіле неслов'янське населення, яке мало свою особливу культуру, що склалася ще в елліністичну епоху і в цілому відрізнялась від черняхівської.

А. Т. БРАЙЧЕВСКАЯ

ЮЖНАЯ ГРАНИЦА ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ДНЕПРЕ

(По материалам раскопок последних лет)

Резюме

В связи со строительством Каховской ГЭС в последние годы на нижнем Днестре были предприняты исследования памятников эллинистического и римского времени, частью известных по раскопкам прежних лет (В. И. Гошкевич, М. Эберт). Ввиду того что на этих памятниках в большем или меньшем количестве встречался материал черняховского типа, встал вопрос о том, как далеко на юг распространена черняховская культура.

Черняховские памятники, занимающие в основном более северную, лесостепную полосу, по течению Днестра спускаются южнее, заходя в северную часть степной полосы. Два пункта этой культуры зафиксированы между Кременчугом и Днепропетровском. Густо насыщено черняховскими памятниками побережье озера им. Ленина (быв. Днепровское Надпорожье).

Отрезок нижнего Днестра южнее Запорожья характеризуется наличием нескольких типов памятников первых веков н. э. В северной части этого отрезка реки, главным образом в районе Никополя, известно небольшое количество типичных черняховских памятников. Южную часть этого отрезка Днестра занимает другая археологическая культура, отличающаяся от черняховской и типом поселений, и характером домостроительства, и обрядом погребений, и вещевым материалом. Аналогичные памятники известны на нижнем Ингульце и на северном побережье Черного моря. Третий тип памятников Нижнего Поднепровья составляют сарматские могильники и отдельные погребения, известные, впрочем, и в более северных районах.

Таким образом, южная граница черняховской культуры, на основании имеющихся сейчас археологических материалов, может быть проведена несколько южнее Никополя. Памятники, расположенные к югу от этой границы, имеют лишь отдельные черты, родственные черняховским.
